УДК 81´28

И.Б. Бәширова

ДИАЛЕКТОЛОГ ГАЛИМӘ ТӘНЗИЛӘ ХӘСӘН КЫЗЫ ХӘЙРЕТДИНОВАНЫҢ ФӘННИ ЭШЧӘНЛЕГЕ

Статья посвящена 80-летнему юбилею со дня рождения известного татарского языковеда Т.Х. Хайрутдиновой. В ней автор знакомит с разносторенней научной деятельностью ученого, а также делится со своими воспоминаниями, связанными с совместной работой в Институте языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан.

Ключевые слова: татарский разговорный язык, диалекты, говоры, татарский литературный язык.

The article is dedicated to the 80th anniversary of the birth of the famous Tatar linguist T.Kh. Khairutdinova. In it the author acquaints with the diverse scientific activities of the scientist and also shares with her memories associated with joint work at the Institute of Language, Literature and Art. G. Ibragimov of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan.

Keywords: Tatar spoken language, dialects, Tatar literary language.

Күренекле татар тел галимәсе Тәнзилә Хәсән кызы Хәйретдинованың тууына 2021 елда 80 ел тулды. Кызганыч ки, авторга үзенең «Табигать концепты: үсемлекләр дөньясы» дигән соңгы затлы китабын күрү насыйп булмады. Бу хезмәтнең нәшер ителүе (Казан: ТӘһСИ, 2017, 384 б.) уңаеннан 45 ел буе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында эшләгән, ел саен диалектологик экспедицияләрдә катнашып, биш монография, күпсанлы мәкаләләр язган, «Татар теленең зур диалектологик сүзлеге»н (Казан, 2009) төзүчеләрнең һәм җаваплы мөхәррирләрнең берсе булган танылган диалектолог, Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре, филология фәннәре кандидаты, өлкән гыйльми хезмәткәр Тәнзилә Хәсән кызы Хәйретдинованы зур хөрмәт белән искә алдык. Бу – Тәнзилә Хәйретдинованың күпсанлы туганнары, якыннары, дуслары-хезмәттәшләре өчен аеруча куанычлы гамәл булды.

«Табигать концепты: үсемлекләр дөньясы» монографиясе, авторның «Говор златоустовских татар» (Казань, 1985. 186 с.), «Названия пищи в татарском языке»(Казань, 1993. 142 с.), «Краткий русско-татарский словарь для работников общественного питания» (1995), «Бытовая лексика татарского языка» (Казань: Фикер, 2000. 128 с.), «Названия растений в татарском языке» (Казань, Фикер, 2004. 224 с.) хезмәтләре һәм күпсанлы үзе язган һәм редакцияләгән мәкаләләре кебек үк, диалектология фәне таләп иткән методология, ысул-алымнарга нигезләнеп иҗат ителә.

Аларның нигезе XX гасыр урталарында танылган телче, әдәбиятчы, тәнкыйтьче, олуг педагог Латыйф Җәләй (1894–1966) җитәкчелегендә салына. Галим тарафыннан «Диалекталогик сораулыклар», «Диалекталогик сүзлек»ләр төзелә, «Татар диалектология»се дәреслеге басыла (1947), докторлык диссертациясе яклана. Латыйф Җәләйнең күпкырлы эшчәнлеге аның туына 110 ел тулу уңаеннан дөнья күргән җыентыкта яктыртылды [Актуальные вопросы..., 2005]. Диалекталь лексиканы аерым тематик төркемнәргә бүлеп тикшерү эше Җәләй аганың талантлы укучылары Ләйлә Таһир кызы Мәхмүтова һәм Наҗия Борһан кызы Борһанова хезмәтләреннән башлана. Бу юнәлештә алар җитәкчелегендә күпсанлы монографияләр языла. XX гасырның 70–90 нчы елларында Башкортстан, Казакъстан, Үзбәкстан, Азәрбайҗаннан һ.б. төрки республикалардан татар диалектологлары янына киңәшкә киләләр, чөнки татар галимнәре төрки дөньяда әйдәп баручылардан санала.

Бу мәкаләдә Татарстан Фәннәр академиясенең Тел, әдәбият һәм тарих/сәнгать институтында ярты гасыр буена дус һәм фикердәш булган хезмәттәшем Тәнзилә Хәйретдинованың күп еллык фәнни эшчәнлеген яктырту максаты куелды.

Һәр җан исәбе алу кампаниясе башлану белән, Россиядә татар халкының язмышы һәм теле турында капма-каршы фикерләр кузгала. Шушы вазгыятьтә татарның телче, тарихчы, әдәбиятчы галимнәренә, гомумән, барлык зыялыларыбызга объектив дөреслекне җиткерү бурычы йөкләнә.

Казан ханлыгы басып алынгач, XVI гасыр урталарыннан татар халкы Мәскәү/Русия дәүләте составында көн күрүгә мәҗбүр ителә. Шагыйрь тасвирлаганча: *«Чабатасын киеп / Юкә биштәр асып / Безнең бабай киткән / Чукынудан качып / Урал якларына / Себер даласына / Иркен җирләр эзләп / Бала-чагасына / Озак айлар барган / Озын юлдан атлап / Озын уйлар уйлап / Татарлыгын саклап»* (Г. Афзал, 1990). Зур галим М.З. Зәкиев белдергәнчә: «Казан ханлыгын руслар алгач, татарлар яшәү өчен җанлы урыннардан куылалар, яисә христианлаштырудан куркып качалар, нәтиҗәдә, күп кенә җирләрдә татарның төрле диалект вәкилләре бер авыл төзеп яши башлыйлар. Мондый авыллар бигрәк тә Җаек елгасы буйларында күп төзелә. Шул авылларда болгар-татар халкының урта (биләр-казан сөйләше), көнбатыш (болгар-мишәр сөйләше) һәм җирле төбәктәге башка төрки телләр чагылыш таба торган гомумхалык теле, ягъни авыл койнесе оеша. Хәзерге вакытта бу сөйләшләрнең үзенчәлеге диалектологлар тарафыннан тикшерелә. Төрле сөйләшләрдән уртак гомумхалык телендә фольклор теле барлыкка килә» [Зәкиев, 1998, б. 538–541].

Төрле төбәктәге җирле сөйләшләрнең билгеле бер уртак яисә үзенә генә хас үзенчәлекләре нигезендә диалект дигән категория хасил итүе мәгълүм. Сөйләш һәм диалект төшенчә-атамалары синоним буларак та кулланыла («диалект – совокупность однородных говоров, обладающих относительным единообразием» [Ахманова, 1969, с. 131]).

Диалектолог галимнәр раславынча, диалектларның бер-берсеннән сизелерлек аерымлануы, татар халкының каяндыр күченеп килмичә, болгар-угыз-кыпчак кабилә сөйләмә телләренә нигезләнеп, гомер бакый үз җирендә яшәгәнлеген аңлата. Димәк, галимнәр һич тә телне таркатмый, киресенчә, халыкның бергә яшәве өчен зарури булганга, төрле сөйләш /диалектлардан барлыкка килгән гомумхалык теленең табигатен һәм вазифасын өйрәнә булып чыга. Мәгълүм булганча, әлеге гомумсөйләм уртак нигезе, гасырлардан төрки язма традиция белән кушыла барып, барлык төрки-татарларны, милләт буларак берләштерү көченә ия булган төрки-татар язма әдәби телен формалаштыруда, аны баетуда һәм саклауда мөһим терәк булып әверелә [Татар әдәби теле..., 2015].

Төрле төбәк сөйләшләреннән барлыкка килгән гомумхалык теленең табигатен һәм вазифасын өйрәнү барышында галимнәр гаять катлаулы эш башкара. Т.Х. Хәйретдинова үзенең беренче хезмәтендә анализның ничек баруы хакында болай дип белдерә: «Системное исследование названий пищи татарского языка проводится в совокупности диалектного материала с литературным, что дает возможность представить развитие слова в пределах одного языка, расширение или сужение его семантики. Такой подход к изучению лексики пищи позволяет судить о богатстве словарного фонда языка» [Хайрутдинова, 1993, с. 3]. Авторның фикерен күзаллау максатыннан бер мисал китерик: «...Понятие еда, пища в татарском языке выражается несколькими синонимическими единицами. Для передачи данного понятия в литературном языке употребляются слова: *ашамлык, азык, ризык, тәгам,* хотя с точки зрения семантики они несколько отличаются друг от друга». ...Алга таба әлеге сүзләрнең һәркайсы аерып алынып анализлана, башта рус теленә тәрҗемәсе бирелә: «Ашамлык – пища, еда, кушанье, съестное, характерно для большинства говоров татарского языка. В говорах употребляются еще следующие варианты»... дип, уннан артык сөйләшләрдән төрле вариантлары санала һәм нәтиҗә ясала: «Все приведенные здесь слова образованы от общетюркского глагола *ашау-* ‘есть’ при помощи различных аффиксов. Кроме того, сам глагол *ашау* в мензеленском, нукратовском, пермском говорах выступает в качестве существительного и обозначает еду, а в ичкинском говоре бытует еще в значении пить. В татарском литературном языке слово *аш,* словосочетания *аш-су, ашау-эчү*, в хвалынском *азык-су* имеют собирательное значение еда, пища, питание. В этом значении в говоре пермских татар употребляется слово *дәм: бер җыл ун көн дәм капмый йатты»* [Хайрутдинова, 1993, 5–6]. Димәк, башта *ашамлык* сүзенең хәзерге татар әдәби телендә синонимик парлары белән ничек итеп кулланылуы күрсәтелә, рус теленә тәрҗемәсе бирелә, аннан соң шул ук сүзнең татар теленең төрле сөйләшләрдәге вариантлары китерелә, ашамлык төшенчәсен белдерә торган берәмлекләрнең саны/мәгънәсе күбәю аңлашыла, аларның гомумтөрки нигездән үк мәгълүм вазифалары ассызыклана. Тикшерү

барышында һәр сүзнең мәгънәсе, Сәгыйть Хәлфин сүзлегеннән башлап, икетелле, аңлатмалы, диалекталь сүзлекләрдә орфографик һәм лексик-семантик яктан ни рәвешле теркәлүе күзәтелә. Кайбер сүзләрнең тарихи яссылыкта ничек файдаланылуы аерым төрки телләрдән, иске татар телендәге истәлекләрдән, халык авыз иҗаты әсәрләреннән мисаллар китереп ныгытыла. Хосусый тематик төркемнәргә бүленеп өйрәнелә торган һәр сүз, шушы система, тәртип-ысул нигезендә тикшерелә. Шуның белән бергә, җирле сөйләшләрне өйрәнү фәненә багышланган хезмәтне өстәл артына утырып яза башлаганганчы, ерак юллар урап, халык арасына чыгып, һәр сүзне сөйләүче авызыннан бөртекләп тупларга, ягъни информантлар белән уртак тел таба белергә дә кирәк булуы мәгълүм. Бу төр эшчәнлек татар халкын бүлгәлиме?!

Авторның «Табигать концепты: үсемлекләр дөньясы» дигән монографиясе дә шушы ук метод-ысулга нигезләнә, әмма, алдагыларыннан аермалы буларак, татар телендә языла һәм Концепт дип исемләнә, димәк, әлеге мәсьәләне аңлату да сорала. Т.Х. Хәйретдинова китабының керешендә, бу катлаулы проблемага багышланган күп хезмәтләрне, Ф.К. Сәгъдиеваның «Концепт труд в лексике и фразеологии» дигән мәкаләсеннән [Сагдеева, 2004] башлап барлый, үз мөнәсәбәтен белдерә: «Табигать белән кешенең бер-берсе белән бәйләнеше халык тарихында, аның милли мәдәниятендә, халык авыз иҗатында, мифологиясендә чагылыш таба. Табигать үзенең күптөрлелеге, байлыгы, сере, үзенә хас авазлары, моңы белән һәр кешенең күңеленә, йөрәгенә якын...». Бер уңайдан тикшеренүнең максатын билгели: «Әлеге хезмәттә, Табигать концептына кергән үсемлекләр дөньясы белән бәйле кайбер лексик берәмлекләр турында сүз алып барылыр. Үсемлекләр дөньясына караган лексик берәмлекләрдә предметлыктан бигрәк, төшенчәлелек чагылыш таба. Үсемлек атамаларына тасвирлама бирү зарур. Аннан соң аның мәгънә һәм мәгънә төсмерләрен бирү күздә тотыла. Халык сөйләшләрендә теге яки бу үсемлек атамасын белдерә торган синонимнары, вариантлары китерелә. Аннан халык авыз иҗатында (мәкальләрдә, сынамышларда һ.б.) һәм борынгы язма чыганакларда, матур әдәбиятта кулланылышы күрсәтелә һәм мисаллар ярдәмендә халыкның мәдәнияте, менталитеты белән бәйләнеше күзаллана». Бу аңлатуда Т.Х. Хәйретдинованың үзенә хас язу стиле, ягъни катлаулы мәсьәләне һәркем аңларлык хәлгә җиткерә белү үзенчәлеге һәм галим буларак тыйнаклыгы ачык чагыла. Әлеге хезмәттә дә өйрәнүдәге система эзлеклелеге төгәл саклана: Керештә үсемлекләр дөньясының нинди төркемнәргә бүленеп тикшерелүе хакында киң мәгълүмат бирелә. Тикшерелү тарихы күзәтелгәндә, табигать темасына караган кайбер лексик берәмлекләрнең Концепт мәгънәсендә, кандидатлык диссертацияләре буларак яклануы, ботаникларның флора өлкәсенә караган фәнни хезмәтләре, сүзлекләре санала; үсемлек атамаларының лингвистик яктан рус һәм мари телендә, барлык төрки телләрдә, татар тел белемендә ничек

анализлануы, төрле сүзлекләрдә ни рәвешле теркәлүе, фольклор әсәрләрендә чагылыш табу мәсьәләләре җентекләп аңлатыла [Хәйретдинова, 2017, б. 3–14].

Беренче бүлектә «Татар телендә үсемлек атамаларына лексик-семантик характеристика» дигән проблема ун төркемгә бүлеп тикшерелә: 1) үсемлекләрдә гомуми төшенчә белдерә торган лексемалар (үсемлек, агач, үзәк, урман, әрәмә, җиләк-җимеш, үлән, печән, курпы, чәчәк һ.б.); 2) үсемлек анатомиясенә караган лексик берәмлекләр; 3) агач һәм куак атамалары; 4) җиләк-җимеш агачлары һәм куак атамалары; 5) җиләк һәм җимеш үсемлекләре атамалары; 6) Үлән атамалары: а) шифалы үләннәр, дару үләннәре атамалары; ә) ашарга яраклы үлән атамалары; б) чүп үләннәре атамалары; 7) декоратив үсемлекләр атамалары:а) бүлмә гөлләре, чәчәкләре; б) кыргый һәм бакча гөлләре, чәчәкләр атамалары; 8) бакча һәм яшелчә үсемлекләре атамалары; 9) ашлык атамалары; 10) техник культуралар атамалары [Хәйретдинова, 2017, б. 15–337]. Югарыда әйтеп үтелгәнчә, Үсемлек дигән хәзинә-байлык Т.Х. Хәйретдинованың алдагы хезмәтләрендә файдаланылган метод-ысулларга таянып тикшерелә.

Әмма бу китапта, автор үзе ассызыклаганча, «Үсемлекләр дөньясына караган лексик берәмлекләрдә предметлыктан бигрәк, төшенчәлелек чагылыш таба» (6 б.). Предметлык һәм төшенчәлелек мәсьәләсе телдә сүзләрнең мәгънәсен, мәгънә типларын өйрәнүгә багышланган «Татар әдәби теле. Семасиология» хезмәтендә махсус аңлатыла. Әгәр дә сүз чынбарлыкта булган предмет, күренеш, билге һ.б. атамасы булса, реаль номинатив, конкрет-объектлы мәгънә тибы барлыкка килә. Бу очракта, мәгънә эчтәлегендә аның логик-предметлык (денотатив) компоненты зуррак (киңрәк) урын ала. Әгәр дә сүз чынбарлыкта булмаган, адәм баласының уй-фикерләве нәтиҗәсендә барлыкка килгән төшенчә/ мөнәсәбәтнең атамасы булса, сүзнең мәгънә эчтәлегендә аның контекстуаль, уй-фикерләү, абстракт-субъектлы мәгънә тибы барлыкка килә. Бу очракта, аның мәгънә эчтәлегендә төшенчәлелек (сигнификатив) компоненты зуррак (киңрәк) урын ала. Хәзерге лингвистикада лексик берәмлекләрнең мәгънә белдерүе тикшерелгәндә, аларның статик халәттә (сүзлектә теркәлгән) һәм сөйләмдә вакытындагы дип, ике нигездә каралуы, мәгънәне билгеләгәндә төп методологик җирлек була. Бу юнәлештә, бер индивидуаль мәгънәгә ия булган сүзмәгънәнең, аерым төркем сүзләргә хас булган предметлык, процесслык, билгелек һ.б. **гомумиләштерелгән** грамматик чараларның үзенчәлеге (сүзформа) һәм сүзләрнең үзара бәйләнеше (сүзтезмә) нигезендә үзара бәйләнеш-мөнәсәбәте барлыкка килә. Әлеге гомумиләштерү, ягъни уй-фикер эшчәнлеге, лексик берәмлекнең логик-предметлык (денотатив) өлешен тарайта, төшенчәлелек (сигнификатив) компонентын киңәйтә [Бәширова, 2010, б. 8–30]. «Үсемлекләр дөньясына караган лексик берәмлекләрдә предметлыктан бигрәк, төшенчәлелек чагылыш таба» дигәндә, сүзләрне кулланудагы мәнә шушы үзенчәлек истә тотыла, ягъни бер сүзнең тик торгандагы

төп мәгънәсе кешеләрнең сөйләмендә үзенең семантикасын төрлечә киңәйтә ала.

Бу үзенчәлек әлеге китапта борынгы һәм хәзерге поэзия әсәрләреннән сайлап алынган күпсанлы өзекләр белән ныгытыла; «коры» фәнни диалектологик тикшерү әдәби образлы яңгыраш ала, татар шагыйрьләренең үз күзаллавы мөмкинлеге белән конкрет (денотатив) мәгънәле үсемлек атамаларының мәгънә эчтәлегендәге төшенчәлелек (сигнификатив) компонентын ни дәрәҗәдә үстерә, сүзне сурәткә әверелдерә белү осталыгы да ассызыклана. *«Пешкән алмаларны күтәрергә / Инде түзәр хәле калмагач / Өз алмамны, зинһар, дип ялвара / Көзге ачы җилгә алмагач»,* – дигән теземдә Фәннүр Сафинның хискичерешләре, һәр укучының күңел кылларына кагылып, аның үзенә генә мәгълүм булган күзаллаулары, яңа мәгънәләре белән яңгырый башлый. Шундый мисалларның эзлекле файдаланылуын күрәбез: *Куангандыр былбыл нәкъ шушы / Тирәкне сайлап / Үзе белгән сөю җырын / Туйгынчы сайрап»* (Зөлфәт). Шул рәвешле «Татар поэзиясендә үсемлек атамаларының кулланылышы» дигән яңа монографиягә нигез салына. Шул ук вакытта кайсы үсемлекнең кайсы шагыйрьнең игътибарын күбрәк җәлеп итүе дә ачыклана.

Күпчелек шагыйрьләрнең томнары Тәнзилә Хәсән кызының эш өстәлендә булды: карале, тыңла әле, дип, өзекләрне яттан сөйли иде. Хезмәтнең икенче бүлегендә – «Үсемлек атамаларында сүзьясалыш ысуллары» (б. 338–348), өченче бүлегендә «Үсемлек атамаларында генетик катламнар» дигән четерекле мәсьәләләр җентекләп анализлана (б. 349–355). Йомгакта кешелек җәмгыяте үсешенең һәр чорында үсемлекләр дөньясы әһәмиятле роль уйный, телебездә үсемлек атамалары киң таралган лексик төркемне тәшкил итә, татар халык сөйләшләрендә теге яки бу үсемлекнең җирле атамасы белән бергә, әдәби телдәге исеме дә файдаланыла, дигән гомуми нәтиҗә ясала (б. 356–364). Фәнни әдәбият исемлеге теркәлә. Шулай итеп, үсемлекләр дөньясына караган сүз/терминнарында, татар халкының чынбарлыкны үзенчә күрүе, күзаллавы чагыла, уйлау-фикерләү һәм үзенчә әйтеп бирә белү осталыгы белән, аерым төшенчә-атамаларның Концепт буларак катлаулы үсеше, аерым сөйләшләрдә, язма әдәбиятта һәм фольклор әсәрләрендәге киң кулланылу мөмкинлеге анализлана һәм аңлатыла. Шулай итеп, затлы китап формалаша, басылып чыга, укучыларга тәкъдим ителә.

Тәнзилә Хәсән кызы Хәйретдинова, фәнни эшчәнлегендәге кебек, шәхси тормышында да бәхетле булды. Ул Биектау районы Урал авылында 1941 елның 10 октябрендә туа, Хәсән абзый белән Рәхилә апаның күп балалы гаиләсендә үсә, 1957 елда Мүлмә урта мәктәбен, 1966 елда Казан дәүләт университетының тарих-филология факультетын тәмамлый. 1966–1968 елларда Арча районы Яңасала мәктәбендә директор урынбасары вазифасын үти, 1968–1969 елларда КДПИда китапханәдә эшли, авылдашы, үзе кебек үк киң күңелле, уңган-булган Гадел белән яратышып гаилә коралар. 1969–2014 елларда ТӘһСИдә

фәнни хезмәткәр буларак хезмәт куя, ел саен диалектологик экспедицияләргә чыгып материал туплый, гыйльми эшчәнлек алып бара, «Говор златоустовских татар» дигән тема кандидатлык диссертациясе буларак яклана (Алма-Ата, 1980).

Т.Х. Хәйретдинованың хезмәтләре бүген дә актуальлеген югалтмый. Алар татар тел белеменең лексикология, диалектология кебек тармакларында алдагы фәнни тикшеренүләр өчен нигез булып торалар.

Әдәбият

Актуальные вопросы татарского языкознания: сб. ст. (к 110-летию Л. Заляя) / отв. ред. Д.Б. Рамазанова; АН РТ. ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова. Вып. 4. Казань: Фикер, 2005. 168 с.

Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов: [Около 7 000 терминов]. 2-е изд., стер. М.: Сов. энциклопедия, 1969. 607 с.

Бәширова И.Б. Татар әдәби теле. Семасиология. Казан, 2010.

Зәкиев М.З. Төрки-татар этногенезы / ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘСИ. Казан: Фикер, 1998. 624 б.

Сагдеева Ф.К. Концепт «труд» в лексике и фразеологии // Инсани фәннәр: эзләнү һәм табышлар. Казан: Фикер, 2004. Б. 126–130.

Татар әдәби теле тарихы. Казан: ТӘһСИ, 1 т., 2015.

Хәйретдинова Т.Х. Табигать концепты: үсемлекләр дөньясы. Казан: ТӘһСИ, 2017. 384 б.

Хайрутдинова Т.Х. Названия пищи в татарском языке. Казань: Татар. кн. изд-во, 1993. 142 с.

Бәширова Илида Басыйр кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге баш фәнни хезмәткәре